

ZMIANY W SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH UWARUNKOWANIACH ROZWOJOWYCH ROLNICTWA

Bożena Karwat-Woźniak

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy w Warszawie

Abstrakt. Liberalizacja relacji ekonomicznych coraz silniej zaznacza się również w rolnictwie. Oznacza to, że sprostanie rywalizacji wiąże się z poprawą jego zdolności konkurencyjnej. Celem pracy jest przedstawienie zmian w wybranych strukturach wyznaczających możliwości wytwórcze gospodarstw rolnych. W pracy skoncentrowano się na zasobach ziemi, strukturze obszarowej gospodarstw i cechach społeczno-demograficznych rolników. Podstawowy materiał empiryczny stanowiły dane GUS. Z wykonanych prac wynika, że polskie rolnictwo ze względu na areal gruntów rolniczych posiada warunki, aby stać się znacznym producentem rolnym. Cechy rolników i pozytywne zmiany strukturalne wskazują na poprawę zdolności konkurencyjnej rolnictwa. Jednak sprostanie konkurencji na płaszczyźnie zasobowej wymaga zdynamizowania zmian w obrębie struktur rolniczych, zwłaszcza przyśpieszenia koncentracji ziemi. Wiąże się to z ożywieniem likwidacji małych gospodarstw i dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej.

Słowa kluczowe: zasoby ziemi, koncentracja, rozwój rolnictwa

WPROWADZENIE

Postęp gospodarczy skutkuje między innymi spadającym znaczeniem działalności rolniczej w gospodarce, co znajduje odzwierciedlenie w ciągłym zmniejszaniu udziału rolnictwa w tworzeniu Produktu Krajowego Brutto. Ten trend jest uniwersalną prawidłowością, uwarunkowaną ekonomicznymi procesami rozwojowymi [Tomczak 2004], przy czym „kurczenie się” rolnictwa nie oznacza automatycznie jego marginalizacji

[Woś 1999]. Wprawdzie rozmiary zasobów produkcyjnych w tym sektorze zmniejszają się i będą się nadal zmniejszać, to zachodzące przeobrażenia strukturalne powinny nieustannie poprawiać ich wykorzystanie, a w rezultacie skutkować wzrostem produkcji rolniczej i zwiększeniem efektywności funkcjonowania rolnictwa, jako działu gospodarki [Woś 1999].

Podobnie jak w innych krajach, również w Polsce zmniejsza się zdolność rolnictwa do kreowania wielkości PKB, która obecnie wynosi około 3%. Ekonomiczne ograniczenie znaczenia tego sektora nie wiąże się przy tym ze zmniejszaniem jego oddziaływania na sytuację ogólnogospodarczą państwa [Tomczak 2004]. Polska gospodarka, pomimo postępującej dezagraryzacji, nadal charakteryzuje się relatywnie dużym znaczeniem rolnictwa w zatrudnieniu ludności wiejskiej [Karwat-Woźniak 2009 b] i kreowaniu ich dochodów [Sikorska 2006].

Poprawa wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa (zwłaszcza zasobów ziemi i pracy) wiąże się z koniecznością dywersyfikacji aktywności ekonomicznej ludności rolniczej, która w konsekwencji przyczynia się do wzrostu dochodów, poprawy konkurencyjności sektora rolnego i prowadzi do wdrażania wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa (obszarów wiejskich). Modernizacja rolnictwa powinna być prowadzona z uwzględnieniem kwestii wytworzenia odpowiedniej ilości i jakości surowców rolniczych oraz wymogów ochrony środowiska, a także zachowania naturalnych walorów krajobrazu. Te uwarunkowania determinują konieczność utrzymania działalności rolniczej na obszarze całej Unii Europejskiej, z równoczesnym zapewnieniem rolnikom satysfakcjonujących dochodów. Z tego względu kwestią zasadniczą staje się miejsce, jakie zajmuje (będzie zajmować) polskie rolnictwo w rolnictwie europejskim [Poczta i in. 2007].

Celem opracowania jest analiza zmian w zasobach i wykorzystywaniu ziemi rolniczej oraz przemian w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych, a także cech społeczno-demograficznych ich użytkowników, które nie tylko w znacznym stopniu wyznaczają efektywność wykorzystania czynników produkcyjnych, lecz także możliwości dywersyfikacji ich aktywności zawodowej [Wołoszyn i Ratajczak 2007]. Podstawowym instrumentem realizacji pracy jest analiza opisowa z użyciem metod porównawczych i ilościowych, a wykorzystany materiał stanowiły wyniki Powszechnego Spisu Rolnego (PSR) 2002 i 2010 [Raport... 2003, Użytkowanie... 2003, 2011, Nakłady... 2004, Charakterystyka... 2012, Pracujący... 2012].

ZASOBY GRUNTÓW ROLNICZYCH

Grunty rolnicze stanowią w rolnictwie podstawowy środek wytwórczy, spełniający podwójne funkcje w procesie produkcyjnym. Z jednej strony, ziemia tworzy obszar, na którym jest prowadzona działalność rolnicza, z drugiej zaś, bierze aktywny udział w procesie wytwarzania surowców rolniczych. Ponadto jest to czynnik produkcji szczególnego rodzaju, albowiem posiada własny potencjał produkcyjny, a jednocześnie, w przeciwieństwie do innych dóbr wykorzystywanych w procesie produkcji rolniczej, nie podlega procesowi przemieszczania i zwiększania [Woś 1998]. Ponadto ostatnio, ze względu na dynamiczny rozwój sektorów nierolniczych (zwłaszcza budownictwa) oraz infrastruktury, intensyfikacji uległ proces wyłączenia gruntów z rolniczego użytkowania. W rezultacie obszar ziemi do rolniczego wykorzystania staje się coraz bardziej ograniczony [Wasilewski 2006].

W latach 2002-2010 całkowite zasoby ziemi przydatnej do rolniczego wykorzystania w Polsce zmniejszyły się o z 19,2 do 18,9 mln ha (tj. o 1,5%). Według wyników PSR 2010, na cele rolnicze wykorzystywano 82,1% ogólnego obszaru użytków rolnych (UR) kraju, czyli 15,5 mln ha¹. Był to areal o 8,3% mniejszy niż w 2002 roku, który wynosił 16,9 mln ha UR (tab. 1). W konsekwencji udział powierzchni UR wykorzystywanych rolniczo w całkowitej powierzchni kraju zmniejszył się z 54,1 do 49,7%. Większość, bo 94,2% arealu UR, jakim dysponowały gospodarstwa rolne, było utrzymanych w dobrej kulturze i stanowiły one około 9,0% wszystkich takich UR, jakimi dysponowało rolnictwo UE-27.

Tabela 1. Zasoby ziemi w gospodarstwach rolnych w Polsce według kierunków użytkowania
Table 1. Agricultural land resources in farms in Poland according to major land use

Rok Year	Obszar UR (mln ha) Area of agricultural land (million ha)	Udział UR w ogólnym obszarze kraju Share of agricultural land in total area (%)	Struktura rodzajowa UR wykorzystywanych rolniczo (razem UR = 100) Distribution of agricultural land in farms (total agricultural land = 100)			
			grunty orne arable land	sady orchards	trwałe użytki zielone permanent pastures	pozostałe other
2002	16,9	54,1	77,3	1,6	21,1	–
2010	15,5	49,7	70,4	2,3	21,0	6,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002 i 2010 [Raport... 2003, Użytkowanie... 2003, 2011, Nakłady... 2004, Charakterystyka... 2012, Pracujący... 2012].

Source: own study based on CSO agricultural census 2002 and 2010 [Raport... 2003, Użytkowanie... 2003, 2011, Nakłady... 2004, Charakterystyka... 2012, Pracujący... 2012].

W całym analizowanym okresie wśród UR wykorzystywanych rolniczo dominowały grunty orne². W 2010 roku zajmowały one 70,4% całkowitej powierzchni UR stanowiącej gospodarstwa rolne, a trwałe użytki zielone – 21,0%. Z kolei sady obejmowały 2,3%, natomiast pozostałe UR – tj. grunty rolnicze nie będące w dobrej kulturze – 6,3%.

W wyniku zmian systemowych w polskim rolnictwie bardzo silnie zaznaczyła się dominacja sektora prywatnego, zwłaszcza gospodarstw indywidualnych, będących *de facto* gospodarstwami rodzinnym [Zegar 2008]. Znaczenie rodzinnego modelu gospodarowania w sektorze rolnym jest podkreślane zarówno w kontekście stabilizacji społecznej i politycznej państwa, jak i sprawiedliwości ekonomicznej. Z tego względu, w polityce strukturalnej wielu państw rodzinne gospodarstwo rolne są postrzegane jako sprawne społeczno-produkcyjnie jednostki, a prawo jest konstruowane w taki sposób, aby umacniać ich pozycję [Cramer i in. 2001, Billikopf 2003]. Takie zapatrywanie jest

¹ UR w Polsce stanowiły około 8,8% obszaru gruntów rolniczych UE-27. Większym odsetkiem ziemi rolniczej dysponowały tylko, Francja (16,1%), Hiszpania (13,6%), Wielka Brytania (9,6%) i Niemcy (9,3%).

² Od 2007 roku, zgodnie z metodologią Eurostatu, w statystyce powszechnej prezentuje się grunty orne, sady, łąki i pastwiska w dobrej kulturze rolnej, w związku z czym dane z 2002 i 2010 roku nie są w pełni porównywalne.

zgodne również z ustawą zasadniczą, która sankcjonuje dominację i trwałość rodzinnej formy gospodarowania w rolnictwie polskim.

Z danych PSR 2002 wynika, że w tym czasie gospodarstwa rolne sektora prywatnego posiadały 94,5% użytków rolnych, natomiast podmioty sektora publicznego – 5,5%. W sektorze prywatnym dominowały gospodarstwa indywidualne, które dysponowały 87,9% całkowitej powierzchni gruntów rolniczych (tab. 2). W głównej mierze były to podmioty³ o obszarze powyżej 1 ha UR⁴. Grupa ta posiadała 85,6% ogółu gruntów wykorzystywanych rolniczo. Dane PSR 2010 potwierdziły umacnianie się dominacji rolnictwa rodzinnego. W 2010 roku we władaniu gospodarstw indywidualnych znajdowało się 88,1% ogółu użytków rolnych wykorzystywanych rolniczo, na co składało się 86,6% w indywidualnych gospodarstwach rolnych [Użytkowanie... 2011].

Tabela 2. Grunty rolne we władaniu sektora prywatnego w Polsce

Table 2. Agricultural land owned by private sector in Poland

Rok Year	Odsetek UR we władaniu Share of agricultural land owned by		Udział gruntów we władaniu rolników indywidualnych według kierunków użytkowania Share of agricultural land owned by individual farms according to land use			
	sektora prywatnego private sector	w tym gospodarstw indywidualnych including individual farms	gruntami ornymi arable land	sadami orchards	trwałymi użytkami zielonymi permanent pastures	pozostałymi other
	Ogółem w danej grupie = 100 – Total in a group = 100					
2002	94,5	87,9	87,9	97,4	87,3	–
2010	96,3	88,2	89,8	97,7	93,9	54,4

Źródło: jak w tabeli 1.

Source: as in Table 1.

PROCESY KONCENTRACJI ZIEMI ROLNICZEJ

Obszar ziemi rolniczej tworzy jeden z najważniejszych zasobów gospodarstwa rolnego i najbardziej stały nakład w procesie wytwarzania surowców rolniczych [Kowalski 1998]. Ponadto inne rodzaje nakładów produkcyjnych są z reguły dostosowywane do areалу, jakości i położenia posiadanych UR, a efekty gospodarowania zazwyczaj są odnoszone do tego czynnika [Harasim 2006]. Tym samym obszar ziemi w gospodarstwie w znaczącym zakresie wyznacza sposób gospodarowania i rodzaj wytwarzanej produkcji rolniczej, co w konsekwencji przekłada się na sprawność prowadzonej działalności rolniczej i konkurencyjność sektora rolnego. Struktura agrarna silnie rzutuje na efektywność techniczną, ekonomiczną i społeczną rolnictwa, a zatem na zdolność do

³ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: gospodarstwo rolne, podmiot, jednostka.

⁴ Gospodarstwa indywidualne o obszarze powyżej 1 ha UR w opracowaniu są określane mianem „indywidualne gospodarstwa rolne”.

kreowania nadwyżki ekonomicznej, niezbędnej, aby zapewnić satysfakcjonujące dochody ludności rolniczej oraz inwestycje w gospodarstwie rolnym [Zegar 2009].

Wraz z rozwojem gospodarczym postępuje proces substytuowania czynników produkcji rolniczej, przy czym znaczenia nabiera zastępowanie ziemi nakładami pracy i kapitałem, zwłaszcza tym ostatnim [Johnson 2002]. Jednak w warunkach polskiego rolnictwa, zwłaszcza z perspektywy poszczególnych producentów rolnych, areal UR nadal w znacznym stopniu określa zarówno skalę, jak i dochody uzyskiwane z działalności rolniczej. Oznacza to, że w sytuacji dużego rozdrobnienia obszarowego gospodarstw wzrost ich arealu może znacząco wpłynąć na poprawę ich pozycji ekonomicznej i konkurencyjnej [Karwat-Woźniak 2009 a]. Osiągnięcie rozsądnego zakresu koncentracji ziemi rolniczej jest pożądane również z punktu widzenia ochrony zasobów naturalnych i zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Tym samym rozwój sektora rolnego w Polsce wiąże się w znacznym stopniu z procesami koncentracji ziemi, zwłaszcza w obrębie indywidualnych gospodarstw rolnych, które charakteryzują się nadal dużym rozdrobnieniem obszarowym [Zegar 2009].

W latach 2002-2010 liczba indywidualnych gospodarstw rolnych uległa zmniejszeniu z 1951,7 tys. do 1558,4 tys., czyli o 20% (tab. 3). Uwzględniając, że zmiany w strukturze obszarowej postępują bardzo powoli i zazwyczaj mają charakter ewolucyjny, odnotowane zmniejszenie liczby indywidualnych gospodarstw rolnych należy uznać za znaczące. Ubytek co piątego podmiotu wskazuje na postęp w racjonalizacji struktur rolniczych, profesjonalizacji aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej, a przede wszystkim stwarza możliwości bardziej efektywnego wykorzystania ziemi rolniczej i ekonomiki skali do poprawy konkurencyjności gospodarstw. Te korzystne tendencje uległy wyraźnemu wzmocnieniu po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej [Karwat-Woźniak 2012].

Tabela 3. Zmiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce
Table 3. Changes of the area structure of individual farms in Poland

Wyszczególnienie Specification	Lata Years	Ogółem Total	Grupy obszarowe gospodarstw w ha UR Size groups in ha of agricultural land					
			1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	≥ 50
Liczba gospodarstw (w tys.) Number of farms (in thous.)	2002	1 951,7	1 146,3	426,5	182,5	147,9	31,4	17,1
	2010	1 558,4	861,4	351,5	152,2	133,3	35,7	24,3
Struktura gospodarstw Distribution of farms	2002	100,0	58,7	21,9	9,4	7,8	1,6	0,8
	2010	100,0	55,2	22,5	9,8	8,6	2,3	1,6
Zmiany w liczbie gospodarstw w latach 2000-2010 (%) Changes in the number of farms in 2000-2010 (%)		-20,1	-25,9	-17,6	-16,6	-10,7	+13,7	+42,1

Źródło: jak w tabeli 1.
Source: as in Table 1.

Odnotowane w latach 2002-2010 zmiany w liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych były bardzo zróżnicowane w zależności od powierzchni gospodarstw (tab. 3).

Ubywało podmiotów o areale do 30 ha UR. Najsilniejszy ubytek, bo aż prawie 26-procentowy, zaznaczył się w grupie jednostek o obszarze 1-5 ha UR, które z reguły nie mogły zapewnić pracy i utrzymania dla przeciętnej rodziny rolniczej. Odmienne procesy uwidoczniły się w zbiorze podmiotów relatywnie dużych obszarowo, tj. o areale co najmniej 30 ha UR, w których, jak wynika z badań, istnieją szanse na realizowanie parytetowego poziomu konsumpcji i odpowiednich funduszy na przyszłą modernizację, umożliwiającą ich dalszy rozwój [Poczta i in. 2007]. Ogółem w tej grupie liczba jednostek zwiększyła się o 24%. W gospodarstwach 50-hektarowych i większych ten wzrost był silniejszy i wynosił 42%.

Mimo odmienności w kierunku i skali zmian w liczbie podmiotów w poszczególnych grupach obszarowych, przeobrażenia te nie przyczyniły się do zasadniczych zmian w strukturze jednostek według arealu posiadanych gruntów rolniczych. Tym niemniej poprawie uległa struktura obszarowa gospodarstw rolnych. Udział gospodarstw 1-5 ha UR zmniejszył się o 3,5 pkt proc. Nadal ich udział był najwyższy, bo w 2010 roku stanowiły ponad 55% ogółu gospodarstw. Jednocześnie prawie dwukrotnie zwiększył się udział podmiotów większych obszarowo, choć wciąż pozostaje on niewielki. W 2010 roku łączny odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o obszarze co najmniej 30 ha UR wynosił niespełna 4%.

Analizując zmiany w strukturze użytkowania gruntów przez indywidualne gospodarstwa rolne według ich obszaru należy stwierdzić, że niewielkiemu spadkowi (o niespełna 2%) powierzchni UR będących w dyspozycji tej zbiorowości towarzyszyło duże zróżnicowanie tego procesu według grup obszarowych (tab. 4). Pomiędzy 2002 a 2010 rokiem ubytek powierzchni ziemi użytkowanej rolniczo zaznaczył się w indywidualnych gospodarstwach rolnych do 30 ha UR, która w tym czasie zmniejszyła się z niespełna 10,2 do 9,3 mln ha UR, tj. o około 9%. Ten spadek szczególnie zaznaczył się w zbiorze gospodarstw 1-2 ha UR. Obszar ziemi w tej grupie jednostek zmniejszył się aż o 31%. Zwiększył się natomiast areal ziemi w dyspozycji rolników posiadających

Tabela 4. Struktura użytkowania ziemi rolniczej w grupach obszarowych indywidualnych gospodarstw rolnych

Table 4. Distribution of land use by size groups of individual farms

Wyszczególnienie Specification	Lata Years	Ogółem Total	Grupy obszarowe gospodarstw rolnych w ha UR Size groups in ha of agricultural land					
			1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	≥ 50
Obszar (w tys. ha UR) Area (in thous. ha of agricultural land)	2002	13 627	2 532	2 760	2 034	2 875	1 294	2 132
	2010	13 404	2 188	2 501	1 847	2 716	1 348	2 804
Struktura użytkowania gruntów Distribution of land use	2002	100,0	18,6	20,3	14,9	21,1	9,5	15,6
	2010	100,0	16,3	18,7	13,8	20,3	10,1	20,8
Zmiany powierzchni UR w latach 2002-2010 (%) Changes in the agricultural land area in 2002-2010 (%)		-1,6	-13,6	-9,4	-9,2	-5,5	+4,2	+31,5

Źródło: jak w tabeli 1.

Source: as in Table 1.

gospodarstwa relatywnie duże obszarowo, czyli o powierzchni 30 i więcej ha UR. Areal gruntów, które znajdowały się w tym zbiorze podmiotów zwiększył się z 3,4 do 4,2 mln ha UR, zatem o 19%. Koncentracja ziemi w szczególności wystąpiła w grupie gospodarstw o powierzchni 50 i więcej ha UR, w których areal użytkowanych gruntów rolniczych zwiększył się o około 32%. Jednak nadal, pomimo tych pozytywnych tendencji, ziemia uprawiana w gospodarstwach 1-5 ha UR, które w większości przypadków uznaje się za nierozwojowe, stanowiła prawie 16% (w 2002 roku – blisko 19%) łącznej powierzchni UR indywidualnych gospodarstw rolnych. Jednocześnie w gospodarstwach (powyżej 30 ha UR) mających szansę na sprostanie warunkom nasilającej się konkurencji nastąpiło zwiększenie udziału gruntów rolniczych: z 25% w 2002 roku do 31% w 2010 roku.

Rezultaty procesów koncentracji ziemi w rolnictwie indywidualnym najdobitniej ilustruje fakt, że w okresie 2002-2010 średni obszar ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce zwiększył się z 7,2 do 8,6 UR, czyli o ponad 19%. Zatem średnioroczny wzrost przeciętnego arealu UR w statystycznym indywidualnym gospodarstwie wyniósł ponad 2%. W porównaniu z latami wcześniejszymi zwiększenie to należy uznać za znaczące. Jednak wciąż odbiegało *in minus* nie tylko od dynamiki tego procesu w krajach Europy Zachodniej [Zegar 2009], lecz przede wszystkim od wymagań sprawności wytwórczej i ekonomicznej gospodarstw rolnych [Zegar 2009]. Średni obszar gospodarstwa rolnego w Polsce, jest bowiem nadal kilkakrotnie mniejszy od wielkości tworzącej potencjalne warunki sprawności i konkurencyjności [Zegar 2009].

CECHY SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNYCH ROLNIKÓW

Tempo przeobrażeń gospodarczych w rolnictwie stanowi wypadkową oddziaływania wielu czynników, wśród których ważkie są między innymi właściwości struktur społeczno-demograficznych. Zjawiska demograficzne (w tym przede wszystkim przyrost naturalny) są czynnikami autonomicznymi, ale cechy populacji (wiek, płeć, poziom wykształcenia) w określonych warunkach mogą stymulować lub hamować procesy rozwojowych przeobrażeń w strukturach rolniczych. Z tej perspektywy szczególnie ważne wydają się cechy populacji pracującej w gospodarstwie, a zwłaszcza kierowników gospodarstw [Klepacz 1997].

Z porównania wieku kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych w 2002 i 2010 roku wynika, że były zauważalne symptomy pogarszania się struktury demograficznej tej zbiorowości (tab. 5). Po raz pierwszy od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, w 2010 roku udział gospodarujących⁵ w wieku produkcyjnym mobilnym był niższy niż udział osób zarządzających gospodarstwem w wieku produkcyjnym niemobilnym. Tym tendencjom towarzyszyło niewielkie zmniejszenie odsetka osób w wieku emerytalnym wśród rolników indywidualnych. Oznaki starzenia się kierowników gospodarstw relatywnie wyraźniej zaznaczyły się w mniejszych obszarowo jednostkach, których działalność rolnicza była ukierunkowana głównie na potrzeby samozaopatrzeniowe. Z tego względu nie tylko utrzymała się, ale nawet pogłębiła zależność pomiędzy wielkością gospodarstwa a wiekiem gospodarującego. Im większa była powierzchnia

⁵ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: kierownik, gospodarujący, zarządzający, rolnik.

Tabela 5. Struktura wieku kierowników według grup obszarowych indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce

Table 5. Age structure of farm managers by size groups of individual farms in Poland

Lata Years	Odsetek kierowników w wieku (lata) Share of managers aged (years)					
	≥ 24	25-34	35-44	45-54	55-64	≤ 65
2002	2,9	15,6	27,6	29,9	13,1	10,9
2010	1,2	13,5	24,6	32,4	20,0	8,3

Źródło: jak w tabeli 1.

Source: as in Table 1.

gospodarstwa, tym korzystniejsza była sytuacja w odniesieniu do wieku gospodarujących, o czym świadczą różnice w wysokości odsetka osób w wieku produkcyjnym mobilnym (do 44 lat) oraz tych, którzy ukończyli 65 lat. W 2010 roku w jednostkach o obszarze 1-5 ha UR udział rolników w wieku do 44 lat wyniósł niespełna 36%, a 65-letni gospodarujący stanowili ponad 12%. W gospodarstwach większych obszarowe stopniowo zwiększał się odsetek kierowników w wieku produkcyjnym mobilnym, a zmniejszał w wieku poprodukcyjnym, aby w gospodarstwach 50-hektarowych i większych osiągnąć odpowiednio wartości analogicznych udziałów – ponad 48 i 2%.

Ważką cechą rolników, mającą znaczący wpływ na efektywność funkcjonowania użytkowanych gospodarstw, jest ich poziom wykształcenia, zarówno ogólnego, jak i rolniczego. Z porównania poziomu wykształcenia gospodarujących w 2002 i w 2010 roku wynika, że odnotowano znaczną poprawę. Dotyczyło to zarówno wykształcenia ogólnego, jak i kierunkowego (tab. 6 i 7). W odniesieniu do wykształcenia ogólnego, te pozytywne zmiany zaznaczyły się na wszystkich szczeblach edukacji (tab. 6), przy czym nadal względnie pokazań (19%) grupę stanowili kierownicy, którzy ukończyli

Tabela 6. Struktura poziomu wykształcenia ogólnego kierowników według grup obszarowych indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce

Table 6. Education level structure of farm managers by size groups of individual farms

Lata Years	Odsetek osób z wykształceniem Share of persons with relevant education			
	ustawowym* compulsory*	zasadniczym zawodowym vocational	średnim i pอมaturalnym secondary and post-secondary	wyższym higher
2002	35,5	38,1	22,6	3,8
2010	19,0	40,0	31,1	9,9

*Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum oraz nieukończonego podstawowego.

Źródło: jak w tabeli 1.

*Refers to primary education and uncompleted primary education.

Source: as in Table 1.

Tabela 7. Struktura wykształcenia rolniczego kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce

Table 7. Agricultural education structure of farm managers of individual farms in Poland

Lata Years	Odsetek osób z wykształceniem rolniczym Share of persons with agricultural vocational education				
	bez wykształcenia without education	kursowym at training courses	zasadniczym vocational	średnim i pomaturalnym secondary and post- -secondary	wyższym higher
2002	50,3	29,8	12,2	6,6	1,1
2010	53,9	21,4	12,9	9,8	2,1

Źródło: jak w tabeli 1.
Source: as in Table 1.

najwyżej szkołę podstawową bądź gimnazjum, ale była to zbiorowość blisko dwukrotnie mniejsza niż w 2002 roku. W obydwu porównywanych latach najbardziej powszechne było wykształcenie zasadnicze (posiadało je odpowiednio 38-40% gospodarujących). Postęp odnotowano na szczeblu szkół średnich i pomaturalnych (zwyżka z niespełna 23 do 31%) oraz wyższych (odsetek zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi z takim wykształceniem wzrósł z około 4 do 10%).

Zakładając, że miernikiem dobrego wykształcenia jest udział osób legitymujących się wykształceniem co najmniej średnim, to im większe gospodarstwo, tym wyższy poziom skolaryzacji gospodarujących. Wśród osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi o obszarze 50 ha i więcej prawie 2/3 ukończyło co najmniej szkoły średnie, w tym ponad 1/5 wyższe. Wykształceniem co najmniej średnim legitymuje się również blisko połowa rolników indywidualnych z podmiotów o areale 30-50 ha UR, a co dziesiąty ukończył wyższą uczelnię. W przypadku kierowników podmiotów o mniejszej powierzchni poziom skolaryzacji obniża się, przy czym relatywnie najmniej osób dobrze wykształconych zarządzało gospodarstwami o areale 5-10 ha UR. W tej zbiorowości 37% posiadało co najmniej średnie wykształcenie.

Liberalizacja wymogów formalnych w kwestii posiadania określonego przygotowania zawodowego do prowadzenia produkcji rolniczej w odniesieniu do osób nabywających nieruchomości rolną, a zwłaszcza ją dziedziczących, skutkowałą sytuacją, że w analizowanym okresie wzrosła – z 50 do 54% – grupa kierowników nie mających praktycznie żadnych formalnych kwalifikacji rolniczych oraz zmniejszyła się (z 30 do 21%) zbiorowość posiadających tylko kursowe przygotowanie do zawodu rolnika. Jednocześnie w warunkach nasilającej się konkurencji skuteczne sprostanie jej wymogom w coraz większym stopniu zależy od wiedzy gospodarujących, którą w pewnym zakresie warunkuje szkolne wykształcenie rolnicze. Z tego względu zwiększyła się – z 20 do 25% – grupa rolników posiadających szkolne wykształcenie kierunkowe. Te pozytywne zmiany zaznaczyły się zwłaszcza w gronie zarządzających gospodarstwami ukierunkowany prorynkowo, z reguły większych obszarowo. W konsekwencji, najwyższe odsetki osób dobrze wykształconych odnotowano wśród kierowników gospodarstw o powierzchni 50 ha UR i większej. W tej grupie 26% gospodarujących posiadało wykształcenie rolnicze na poziomie średnim, a kolejne 12% – wyższym, natomiast najrzadziej –

wśród kierujących gospodarstwami o areale 1-5 ha UR, gdzie analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 6 i 2%.

PODSUMOWANIE

W latach 2002-2010 zaznaczyły się procesy wypadania gruntów z użytkowania rolniczego. Mimo tego, Polska nadal dysponuje znacznymi zasobami ziemi rolniczej, wśród których dominują grunty orne. Większość UR jest utrzymanych w dobrej kulturze i stanowią one ok. 9% wszystkich takich gruntów w UE.

Z analizy zmian w liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych wynika, że odnotowany w latach 2002-2010 ubytek co piątego gospodarstwa należy uznać za znaczący, co wskazuje na postęp w racjonalizacji struktur rolniczych, profesjonalizacji aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej, a przede wszystkim stwarza możliwości bardziej efektywnego wykorzystania ziemi rolniczej i lepszego wykorzystania ekonomiki skali do poprawy konkurencyjności gospodarstw. Zwłaszcza że likwidowano głównie podmioty o relatywnie małym areale. Pozytywna ocena zmian, jakie zaszły w latach 2002-2010 w strukturze obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych nie wyklucza jednak opinii, że zaawansowanie tego procesu jest ciągle niedostateczne. Nadal bowiem zbyt mało jest gospodarstw większych obszarowo. Udział podmiotów, które ze względu na areal uprawianej ziemi można uznać za rozwojowe (co najmniej 30 ha UR) wynosi bowiem tylko 4%. Jednocześnie nadal podmioty uznawane za nierozwojowe (do 5 ha UR) stanowią 55% ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych. Z tego względu uaktywnienie przeobrażeń strukturalnych, zwłaszcza struktury agrarnej, staje się koniecznością, zwłaszcza z punktu widzenia zwiększenia konkurencyjności sektora rolnego.

LITERATURA

- Billikopf G.E., 2003. Labor Management in Agriculture: Cultivating Personnel Productivity. University of California, California.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010. 2012. GUS, Warszawa.
- Cramer G.L., Jansen C.W., Southgate D.D., 2001. Agricultural Economics and Agribusiness. John Willey and Sons Inc., New York.
- Harasim A., 2006. Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie. IUNiG-PIB, Puławy.
- Johnson D.G., 2002. The declining importance of natural resources: lessons from agricultural land. Res. Energy Econ. 24, 157-169.
- Karwat-Woźniak B., 2009 a. Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009. Raport 151 PW 2005-2010. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Karwat-Woźniak B., 2009 b. Zatrudnienie w rolnictwie indywidualnym w okresie transformacji i integracji europejskiej. J. Agribus. Rural Dev. 3(13), 73-81.
- Karwat-Woźniak B., 2012. Przeobrażenia w strukturach społecznych i produkcyjnych wsi oraz rolnictwa w latach 2000-2011 w świetle badań terenowych. W: Wzmocnienie pozycji polskiego rolnictwa – propozycja wstępna. Raport 65PW 2011-2014. IERiGŻ-PIB, Warszawa, 39-64.
- Klepacki B., 1997. Sytuacja dochodowa rolników o różnym wykształceniu w okresie przemian gospodarczych. Wieś i Roln. 2, 63.
- Nakłady pracy w rolnictwie. Powszechny Spis Rolny 2002. 2004. GUS, Warszawa.

- Poczta W., Pawlak K., Kiryluk-Dryjska E., Siemiński P., 2007. Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa. *Rocz. Nauk. SERiA* 2, 9, 299-300.
- Pracujący w gospodarstwach rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010. 2012. GUS, Warszawa.
- Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002. 2003. GUS, Warszawa.
- Sikorska A., 2006. Źródła utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa rolne. *Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy* 523, 20.
- Tomczak T., 2004. Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. SGH, Warszawa.
- Użytkowanie gruntów i ich jakość. Powszechny Spis Rolny 2002. 2003. GUS, Warszawa.
- Użytkowanie gruntów. Powszechny Spis Rolny 2010. 2011. GUS, Warszawa.
- Wasilewski A., 2006. Ziemia jako element środowiska naturalnego i czynnik produkcji. W: *Globalne, regionalne i lokalne uwarunkowania konwersji użytków rolnych*. Red. A. Wasilewski. IERiGŻ-PIB, Warszawa, 11-12.
- Wołoszyn J., Ratajczak M., 2007. Kapitał ludzki w kontekście przemian na wiejskim rynku pracy w Polsce. W: *Wykorzystanie zasobów pracy we współczesnej gospodarce*. Red. D. Kopycińska. Katedra Mikroekonomii, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, 186-194.
- Woś A., 1999. Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa. IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A., 1998. Zasoby odnawialne w agrobiznesie. W: *Encyklopedia Agrobiznesu*. Fundacja Innowacja, Warszawa, 951.
- Zegar J.S., 2008. Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Zegar J.S., 2009. Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku. IERiGŻ-PIB, Warszawa.

CHANGES IN SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Summary. Liberalisation of economic relations leaves its mark on agriculture. Raising competition determines a necessity of position improvement. The paper aims to present the changes in selected structures affecting production capacities of farms. In the paper the agricultural land resources, area structure of farms and socio-economic faeces of farmers were analysed. The main empirical material was the Central Statistical Office data. The research results indicate that due to the area of agricultural land, the Polish agriculture has a potential to be a significant producer. Farmers' attributes and positive structural changes reveal an improvement of agriculture competitive capabilities. However, a scattered agrarian structure is still a feature of agriculture. On the supply side, the acceleration of structural changes in agriculture, especially by fostering land concentration, is a prerequisite for meeting competitive requirements. Therefore, an introduction of instruments supporting small farms liquidation, as well as the diversification of rural population economic activity are essential.

Key words: land resources, concentration, agricultural development

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 27.05.2013

Do cytowania – For citation: Karwat-Woźniak B., 2013. Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa. J. Agribus. Rural Dev. 2(28), 121-131.